

HZ. ALİ VE MUÂVİYE’NİN HZ. OSMAN’IN KATLİNDE DAHLİ OLANLARA KARŞI TUTUMU¹

ATTITUDES OF ALI AND MUAWIYA TO THOSE INVOLVED IN KILLING OF OTHMAN

MUHAMMET HANEFİ PALABIYIK

Sorumlu Yazar/Correspondence

TALHA ÖZDEMİR

Öz

İslâm tarihi kaynakları üçüncü Halife Hz. Osman’ın öldürülmesi olayının nasıl cereyan ettiği hususunda çok sayıda belge ve iddia barındırması yanında farklı iddialara rağmen aslında olaya katılan isimlerin neredeyse tamamının kimliği de bilinmektedir. Bu çalışmada, halifenin öldürülmesi olayına isimleri karışan şahıslara karşı Hz. Ali ile Muaviye’nin tutumları ele alınmaktadır. Hz. Osman’ın katledilmesinin ardından halife olan Hz. Ali’nin, Hz. Osman’ın öldürülmesi olayına karışan bu kişileri cezalandırmadığı, dolayısıyla öldürülmesini teşvik ve tasvip ettiği iddia edilmiştir. Bunun en açık sebebi de katl olaya karışan bazılarının, daha sonra gelişen olaylarda Hz. Ali’nin saflarında Muâviye’ye karşı mücadele verenler arasında oldukları iddiasıdır. Böylece Hz. Ali’nin Hz. Osman’ın katillerini çeşitli sebeplerden dolayı tespit edemediği veya cezalandırmak istemesine rağmen vuku bulan olaylardan dolayı meseleyi tehir etmek zorunda kaldığına dair öne sürülen iddialar, tartışılır olmaktadır. Buna karşılık Muâviye’nin de iktidara giden yolda kendini siyaseten güçlendirecek bir fırsat olarak gördüğü Hz. Ali’nin, katilleri etrafında bulundurmakla suçlaması, konunun çıkmazıdır. Bu sebeplerle konu, sürekli olarak gündemdeki yerini korumuştur. Çalışmamızda kaynak tarama yöntemiyle tarihsel bağlam dikkate alınmış ve olayların psiko-sosyal cihetleri de göz önünde tutularak yorumlarına gidilmiştir. Konuyla ilgili temel kaynaklar yanında modern çalışmalar da taranmış ve mesele, bütüncül açıdan ele alınmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Hz. Osman, Hz. Ali, Muâviye, Hilafet, Siyaset, Cinayet.

Abstract

Although Islamic historical sources contain many documents and claims about how the murder of 3rd Caliph Hz. Uthman took place, the identity of almost all the names involved in the event is known. In this study, the attitudes of Hz. Ali and Muawiya towards the people involving in the murder of the caliph are discussed. It has been claimed that Hz. Ali, who became caliph after the assassination of Hz. 'Uthman, did not punish those who were involved in the murder of Hz. Uthman, and therefore encouraged and approved of his murder. The most obvious reason for this is the claim that some of those involved in the murder were among those who fought against Mu'awiya in the ranks of Hz. Ali in the events that developed later. Thus, the allegations that Hz. Ali was unable to identify the murderers of Hz. Uthman for various reasons or that he wanted to punish them but had to postpone the matter due to the events that took place are disputed. On the other hand, Mu'awiya's accusation that Hz. Ali, whom he saw as an opportunity to strengthen himself politically on his way to power, had the murderers around him is the dilemma of the issue. For these reasons, the issue has constantly remained on the agenda. In our study, the historical context was taken into consideration with the method of source scanning and the psycho-social aspects of the events were taken into consideration and interpretations were made. In addition to the basic sources on the subject, modern studies were also reviewed and the issue was tried to be handled from a holistic perspective.

Keywords: Islamic History, Hz. Uthman, Hz. Ali, Muawiya, Caliphate, Politics, Killing.

¹ Bu makale, online olarak yapılan “Uluslararası İslam Düşünce Yapısına Etki Eden İlk Dönem Olayları Sempozyumu (21 Ekim 2021-Kilis)”na sunulmuş ve yayımlanmamış olan çalışmanın, genişletilmiş halidir.

Giriş

İslâm tarihinin ikinci halifesi Hz. Ömer (öl. 23/644), kendinden sonra hilafete geleceklere istikrarlı, refahı yakalamış, güçlü ve başarılı bir devlet bırakmıştı. Bu devletin iktidarını devralan Hz. Osman (öl. 35/656), on iki yıllık hilafetinin ilk altı yılında herhangi bir polemik ve muhalefetle karşılaşmamış olsa da sonraki süreci oldukça çalkantılı geçirmiştir. Hilafetinin son dönemlerinde gelişen bir isyan ve kargaşa ortamında Halife Hz. Osman öldürülmüş,¹ ancak ardından hilafete gelen Hz. Ali'nin (öl. 40/661) iktidarında birtakım problemler vuku bulmuştur. Bunlar, sadece iktidara geldiği ortam açısından değil, aynı zamanda iktidara gelişinde onu destekleyen grup ve iktidar sonrası durumun yapısı hakkında da kendini göstermektedir. Bu noktada Hz. Ali'nin hilafete gelir gelmez karşılaştığı en önemli sorunlardan biri, Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılma/ma/sıdır. Bu meselenin, sadece Ümeyyeoğullarının gündemde tuttuğu ve aynı zamanda Muâviye'nin (öl. 60/680) de bundan faydalandığı bir durum olmaktan çok daha öte bir hal arz ettiği açıktır. Nitekim Hz. Âişe (öl. 58/678), Talha (öl. 36/656) ve Zübeyr (öl. 36/656) de aynı problemi gündeme getirip Hz. Ali'den “bu işi bir an önce halletmesini” istiyorlardı. Bu bağlamda dikkati çeken husus, “Hz. Ali'nin, isyancıların Medine'ye hâkimiyetinden dolayı katilleri tespit edemediği için meseleyi hemen halledemediği veya halletme sürecinde olduğu” görüşüdür (Bıyıklı, 2011, 93; Ebu'l-Hasen en-Nedvî, 2017, 192; Kılıç, 2020, 107). Bununla birlikte “onun bu konuda isteksiz olduğu/davrandığı” iddiaları da dikkat çekmektedir (Azimli, 2018, 56-62; Kılıç, 2020, 108-109). Bu bağlamda Hz. Osman'ın katlinde bizzat dahil olanların tespiti ve Hz. Ali'nin bu kişilere karşı tutumunun ortaya konması, Hz. Ali'nin katillere karşı tavrının netleşmesi açısından önemli olmakla birlikte, bu kişileri niçin cezalandır/a/madığına dair zikredilen görüşlerin her birinin tutarlılığı açısından da kayda değerdir. Hz. Ali'nin “katillere ses çıkarmamakla” itham edilmesinin ve kan talebiyle ön plana çıkan Muâviye'nin, katil oldukları kabul edilen kişilere karşı tutumunun tespiti ise onların söylem ve eylemlerindeki tutarlılığının değerlendirilmesi açısından ehemmiyet arz etmektedir.

Konu hakkında doğrudan değilse de ilgili dönem ve olayları üzerine çok sayıda çalışma yapıldığı ehlinin malumudur. Bu yüzden Hz. Osman'ın hilafete gelişinden sonra yaşananlar, problemler, fitnenin/anarşinin zuhuru, şikâyetler ve tepkiler, onun evinin

1 İsyancıların Medine'ye gelmeleri ve halifeyi muhasara etmelerinin arka planına dair muhtelif sebepler zikredilmektedir. Bunlar arasında, Müslümanları tek bir nüshada birleştirmesi (mushafların yakılması ve resmi Mushaf nüshasının teşkili), Resulullah'tan kendisine intikal eden yüzüğü düşürmesi, arazinin bir kısmını deve ve davarların otlağı olması için devletin malı yapması, devlet kademelerine Ümeyyeoğullarını ataması, çeşitli şekillerde akrabalarını kayırması, ashâba kötü davranması vs. gibi sebepler yer almaktadır. Bk. Sabri Hizmetli, “Tarihî Rivâyetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (1985), 161-166. Ayrıca bk. Celal Fidan, *Hz. Osman'ın Öldürülmesi Olayında Sahâbe'nin Tavrı* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 14-91. Bu sebeplere ek olarak halifenin öldürülmesinde mektup olayına da işaret edilmiştir. Buna göre Medine'den gönderilen Mısırlı isyancıların öldürülmesini emreden mektup valiyeye gönderilirken Mısırlılar tarafından ele geçirilmiştir. Akabinde Mısırlılar tekrar Medine'ye dönerek bu olayın sorumlusu olarak Mervân b. Hakem'i talep etmişler ancak Hz. Osman onu teslim etmemiştir. Bk. İbrahim Sarıçam, *Emevî Hâşimi İlişkileri -İslâm Öncesinden Abbâsîlere Kadar-* (Ankara, TDV Yayınları, 2015), 243-244. Kuşatma esnasında ashâbın olan Niyâr b. İyâd'ı öldüren kölenin ısrarlı taleplere rağmen teslim edilmemesi hadisesinin de olayların patlamasında etkili olduğu söylenebilir. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk* (Beyrut: Dâru't-Türâs, 1387/1967), 4/393. Ayrıca bk. Nejdî Akay, *Hz. Osman Dönemi Fitne Olayları ve Temel Sebepleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 199-200.

kuşatılması, katledilmesi vb. hakkında bilgiler vermeyi gerekli görmemekteyiz. Ancak konumuzla alakalı en yakın çalışmanın yazarı olan Önal'ın, makalesini (Önal, 2019, 1300-1317), Hz. Osman'ın katledilmesinde doğrudan veya dolaylı dahil olan sahâbilerin akıbetleri hususuna tahsis ettiğini, biz ise çalışmamızda katli hadisesinde doğrudan dahil olanları, sahabe kaydı olmaksızın Hz. Ali ve Muâviye'nin tutumu çerçevesinde ele almaya gayret ettiğimizi belirtmek istiyoruz. Hz. Osman'ın katli bağlamında Hz. Ali'nin konu edildiği diğer çalışmalar ise genel hatlarıyla dördüncü halifenin katilleri niçin cezalandırmadığına yönelik rivayet ve görüşleri ihtiva etmektedir.²

Biz burada Hz. Osman'ın öldürülmesi ve bunu hazırlayan haklı-haksız nedenlere değil onun öldürülmesinden sonra yaşanan bazı olaylara temas etmeyi amaçlamaktayız. Bu açıdan sadece konumuzun daha iyi anlaşılabilmesi için ilk olarak Hz. Ali'nin, Hz. Osman'ın katilleri karşısındaki tutumuna, izlediği politikaya dair genel tabloya, akabinde Hz. Osman'ın katline bilfiil katıldığını tespit ettiğimiz kişilerin olaydaki rollerine, bu kişilere karşı Hz. Ali ve Muâviye'nin tavrına, ilgili şahısların akıbetlerine ve Hz. Ali'yle olan ilişkilerine işaret eden malzemeyi ele almaya çalışacağız. Kaynaklarımızda Hz. Osman'a karşı farklı şehirlerden gelen isyancı grubu destekleyen ve halifenin katlinde doğrudan veya dolaylı rol oynadığı ifade edilen kişiler zikredilmekte ise de biz bu isimlerden katli hadisesine fiilen katıldıklarına dair hakkında kesin bilgi bulunanları konumuzun merkezine, kesin bilgi bulunmayanları ise ayrı başlık altında ele almaya çalıştık. Son olarak da katillere karşı Hz. Ali ve Muâviye'nin tutumunun arka planına dair birtakım değerlendirmeler yapmayı arzu etmekteyiz.

Çalışmamızda kaynak tarama yöntemiyle tarihsel bağlam dikkate alınmış ve olayların psiko-sosyal cihetleri de göz önüne alınarak yorumlara gidilmiştir. Çalışmamızda hadisçilik değil tarihçilik yöntemiyle hareket edildiği için kaynakların vermiş olduğu bilgiler çapraz okuma, bütünsellik, analiz ve eleştiri yoluyla değerlendirilerek o dönemin kendi dünyası, tarih ve siyaset felsefi açısından ele alınmaya gayret edilmiştir.

1. Hz. Osman'ın Katli ve Hz. Ali'nin Bu husustaki Tutumuna Dair İddialar

Hz. Ali'ye biat etmeyenler arasında Muâviye'nin liderliğinde toplanmış Şam Ehli ile biatını, "Hz. Osman'ın katillerinin bulunup cezalandırılması" şartına bağlayan Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr gibi önde gelen önemli isimler (Cemel Ashâbı) de vardı. Bunlardan biat edenler ise şartlarını takip ederek Hz. Ali'den katillerle ilgili talepte bulunuyorlardı. Ancak bu talebi yerine getirmekte geciken Hz. Ali'nin, katilleri kısa sürede bulup cezalandır/a/mamasıyla ilgili farklı rivayet ve iddialar zikredilmektedir. Bunlardan ilki, sayıları bini aşan³ ve Medine'ye hâkim olan isyancı grubun, bizzat

2 İlgili konuya dair rivayet ve görüşler için bk. Adem Apak, "Hz. Ali'nin Siyasi Kişiliği", *Hayatı Kişiliği ve Düşünceleriyle Hz. Ali Sempozyumu, 08-10 Ekim 2004*, haz. M. Selim Arık (Bursa: y.y., 2005), 37-38; Adem Apak, "Hz. Ali'nin İlk Dönem Siyasi Hadiselerdeki Rolü", *Marife*, 1 (2005), 131-132; Murat Bıyıklı, *Hazreti Ali'nin Devlet İdaresi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 92-93; Adil Akkoyunlu, *Hazreti Ali* (İstanbul: Çıra Yayınları, 2016), 91; Ebu'l-Hasen en-Nedvî, *Hz. Ali el-Murtaza*, çev. Yusuf Karaca (İstanbul: Risale Yayınları, 2017), 190-193; Mehmet Azimli, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-4 Hz. Ali* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 56-66; Mustafa Yağmurlu, *Hz. Ali* (Beyan Yayınları, İstanbul 2018), 85-86; Ramazan Deveci, *Hz. Ali* (İstanbul: Çıra Yayınları, 2020), 120.

3 Asilerin s ayısıyla ilgili muhtelif rivayetler görmektediriz. Bir rivayete göre Kufe'den bin, Mısır'dan dört

Hız Osman'ın katilleri olduklarını ilan etmeleridir ki bunlar, “kısas uygulanacaksa hep birlikte kısasın muhatabı olduklarını” söylüyorlardı (Apak, 2005, 37-38; Apak, 2005, 131-132; Kelpetin, 2011, 30; Akkoyunlu, 2016, 91; Ebu'l-Hasen en-Nedvî, 2017, 192; Yağmurlu, 2018, 25-86; Deveci, 2020, 120). Diğeri ise katillerin kimse tarafından kesin olarak bilinmediği, hatta muhasara esnasında Hz. Osman'ın yanında olan eşi Nâile'nin (öl. 35/656) dahi katilleri tam olarak tespit edemediğidir (Bıyıklı, 2011, 92-93).⁴ Bu durumlar karşısında Hz. Ali'nin öncelikle problemin çözümünü bir süre daha ertelemek zorunda kalması tabii görünmektedir. Ancak rivayetlerle temellendirilen bu iddialara rağmen cezalandırmak istese de katillerin bilinmediği,

yüz kişinin katıldığı ifade edilmektedir. Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî, *el-İmâme ve ş-siyase*, çev. Cemalettin Saylık (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 71. Bir başka aktarıma göre sadece Mısır'dan gelenlerin sayısı altı yüz kişidir. Ebu'l-Hasen en-Nedvî, *Hız. Ali el-Murtaza*, 177. Bazı çalışmalarda ise yedi yüz kişi oldukları zikredilmektedir. Bk. Mehmet Azimli, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-3 Hız. Osman* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 147. Farklı bir çalışmada ise sayılarının kuşatma esnasında arttığı ifade edilen Kufe, Basra ve Mısır'dan gelen isyancıların, muhasaranın başlangıcında altı yüz ila bin kişi kadar oldukları ifade edilir. Bk. İsmail Yiğit, “Hız. Osman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/441; Azimli, *Hız. Osman*, 149. Her üç eyaletten Medine'ye gelenlerin sayılarının birbirine yakın olduğu ve her grubun içerisinde yaklaşık altı yüz kişinin bulunduğu da ifade edilmektedir. Bk. Adnan Demircan, *Râşid Halifeler* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2018), 100. Öte yandan isyancıların sayılarının on bin kadar olduğu şeklinde abartılı nakiller de bulunmaktadır. Bıyıklı, *Hazreti Ali'nin Devlet İdaresi*, 93.

4 Konuya dair diğer aktarımlar için ayrıca bk. Ebu'l-Hasen en-Nedvî, *Hız. Ali el-Murtaza*, 192. Bu noktada, Nâile'nin dahi Hz. Osman'ın katillerini tespit edemediği rivayetinden hareketle Hz. Ali'nin; Hz. Osman'ın katilinde dahil olanları cezalandırmamasının tabii olduğu sonucuna ulaşılmasını makul görmekteyiz. Zira Hz. Osman'ın katli esnasında Nâile'nin kocasını korumak için öne atıldığı, bu esnada saçının açıldığı, evdeki değerli eşyaları yağmalamak isteyen isyancılardan birinin Nâile'nin dış elbisesini de aldığı ve vücudunun bir kısmının açıldığı da rivayet edilir. Hatta bu esnada Nâile'nin parmakları dahi kesilmiştir. Bk. Gençal Şenyayla, “Hz. Osman İle Evliliği Bağlamında Nâile bint el-Ferâfisa'nın Hayatı”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/1 (ts.), 791. Veya “Kendisine saygı gösterip dışarı çıkacakları umuduyla başını açarak saçlarını dağıttı; umduğu gerçekleşmeyince de kendini Hz. Osman'ın önüne attı ve eliyle durdurmaya çalıştığı esnada kılıç darbeleri altında iki parmağını kaybetti.” Rıza Savaş, “Nâile bint el-Ferâfisa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/314-315. Böyle bir durumu yaşayan Nâile'nin katilleri tespit/teşhis edememesi görüşü, olaya iştirak edenleri cezalandır/a/madığından dolayı Hz. Ali'yi farklı bir noktada konumlandırmak için zikredilen bir iddia izlenimi vermektedir. Zira bazı rivayetlerde Amr b. Hazm'ın evini kullanarak Hz. Osman'ı öldürmeye gelen Muhammed b. Ebû Bekr, Kinâne b. Bişr, Sûdân b. Humrân, Amr b. Hâmik, halifenin yanında eşini de bulmuşlardı. Taberî, *Târîh*, 4/393. Bu tür aktarımlar bize göre, olayda faal olan Nâile'nin katilleri tespit edebileceğini göstermektedir. Bununla birlikte olay mahalline kuvvetle muhtemel yüzü kapalı giren katillerin, hadisenin şokunu yaşayan Nâile tarafından tespit edilemeyebileceği şeklinde bir yorum da yapılabilir. Ancak bu yorum yapılırken hadisenin bir anda olup bitmediğinin ve olay mahallinde Hz. Osman ve Nâile'nin haricinde bizzat vakıya şahitlik eden Hz. Osman'ın diğer eşi Remle bint Şeybe ve kölesinin de bulunduğunu hatırlatmak gerekmektedir. Hatta halifenin kafasını koparmak için geri gelen isyancıların engellenmesinde Ümmü Benîn ve kızlarının çabasının olduğu da aktarılmaktadır. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve ş-siyase*, 78-79; Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995), 6/309. Bütün bu rivayetler olayı bizzat yaşayan Nâile'nin dahi katilleri tespit edemediğinden hareketle Hz. Ali'nin katilleri tespit edemediği/edemeyeceği iddialarını zayıflatmaktadır, zira katillerin tespiti için tek muhatap Nâile değildir. Bundan dolayı biz, Hz. Ali'nin katilleri cezalandır/a/mamasının arkasında farklı sâiklerin olabileceğini düşünmekteyiz. Diğer taraftan Nâile, Muâviye'ye yazdığı bir mektupta, “Eşinin öldürülmesi için katillere emir verenin, Ali, Muhammed b. Ebû Bekir ve Ammar b. Yasir olduğunu iddia ettiği de rivayet edilmektedir. Ahmed b. Yahya b. Cabir b. Davud el-Belâzûrî, *Ensâbü'l-esrâf* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996), 5/592. Bk. Fatih Topaloğlu, *Hız. Ali'nin Hız. Osman Devri Siyasi Olaylarına Yönelik Tutumu* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001), 69; Savaş, “Nâile bint el-Ferâfisa”, 314-315.

isyancıların Medine'ye hâkim oldukları ve şehirdeki kargaşanın katillerin cezalandırılmasına imkân vermediğine dair iddia ve rivayetlerin, Hz. Ali'yi haklı çıkarmak düşüncesiyle ortaya atıldığı da ifade edilmektedir. Bu iddia, Hz. Ali'nin, Hz. Osman'ın katli esnasında evine çekilip olanlara sessiz kaldığı, daha sonra iktidara geçmeyi planladığı hatta sonrasında da bu yüzden katilleri cezalandırmada isteksiz davrandığı görüşü ile temellendirilmeye çalışılmıştır (Azimli, 2018, 56-62; Kılıç, 2020, 108-109). İddia sahiplerine göre Hz. Ali, Hz. Osman'a karşı harekete geçen isyancıları geri çevirebilecek güce sahipken bunu yapmamakla beraber bu süreçte asilerle iyi ilişkiler bile kurmuştur. Bundan dolayı Hz. Ali, hilafete geçtikten sonra Hz. Osman'ı öldüren bazı kişileri etrafında bulundurmuş, onlara iltifat etmiş ve onlara dokunmamıştır (Azimli, 2018, 56-62; Kılıç, 2020, 108-109). Hatta Mısır'a vali olarak atadığı ve Hz. Osman'ı öldürmek üzere eve girenler arasında olan Muhammed b. Ebû Bekir'den (öl. 38/658) katilleri öğrenme girişiminde dahi bulunmamıştır. Hz. Ali, bu durumdan dolayı Muâviye b. Ebû Süfyan tarafından “katilleri koruduğu/kolladığı” ithamına maruz kalmıştır.⁵ İlgili çerçevede Muâviye'nin sadece katiller konusunda Hz. Ali'yi itham etmekle sınırlı kaldığını söylemek yetersiz olur. Zira Muâviye, aşağıda görüleceği gibi katl hadisesine katılanların bazılarını, bu olaya dâhil oldukları gerekçesiyle ya çeşitli cezalara çarptırması ya da öldürtmüştür.

Hz. Ali'nin, Hz. Osman'ın katillerini niçin cezalandır/a/madığına dair aktarılanlar genel hatlarıyla; Hz. Osman'ın katillerini çeşitli sebeplerden dolayı tespit edemediği ve katilleri bilmesine rağmen farklı gerekçelerle cezalandırma girişiminde bulunmadığı iddiaları etrafında şekillenmektedir. Çalışmanın ilerleyen başlıklarında detaylandırılacağı üzere bu süreçte Muâviye katillerin bir kısmını bulmak ve cezalandırmak yoluna gitmiştir.

İlgili kapsamda zikredilen görüş ve kanaatlere ait kargaşanın bir kısmının, Hz. Osman'ın katlinde bilfiil dâhili olan kişilerin tespiti ve Hz. Ali ile Muâviye'nin bu şahıslara karşı tutumunun açıklığa kavuşturulmasıyla giderilebileceği kanaatindeyiz.

2. Katillerin Tespiti ve Hz. Ali ile Muâviye'nin Onlara Karşı Tavrı

Hz. Osman'ın öldürülmesi öncesinde ve esnasında yaşananlar hakkında çok sayıda rivayet ve değerlendirmeler mevcuttur. Benzer husus öldürülmesine iştirak edenler hakkında da söz konusu olmakla beraber biz bu hususun detayına ve sebeplerine ait tartışmaları başka çalışmalara atfetmek istiyoruz.⁶

5 Muâviye'nin bu ithamlarının, “Olaydan bütün Medine'nin sorumlu olmasından dolayı Hz. Ali'nin bir kâtili dahi cezalandırmayacağı veya cezalandırmasının doğru olmayacağı” iddiasına itiraz sadedinde serdedildiği anlaşılmaktadır. Zira iddiaya göre Hz. Ali bir kâtili cezalandırsaydı tebasının bir kısmı ondan ayrılacak ve yeni bir muhalif kitlenin oluşmasına sebebiyet verecekti. Bu bağlamda Muâviye'nin girişimleri, hilafeti elde etmede bir fırsat oluşturma ve bunu değerlendirme çabasının bir parçası gibi görünmektedir. Bk. Azimli, *Hz. Ali*, 56-62. Hz. Ali'nin katilleri öğrenmek için Muhammed b. Ebû Bekir'i sorguya çektiği fakat sonuç alamadığı da zikredilir. Bk. Brykılı, *Hazreti Ali'nin Devlet İdaresi*, 92-93. Hz. Ali'nin, Kufe bölgesinin desteğini almak için Hz. Osman'ın katliyle suçlanan bazı kişilere görev vererek onları atamasının da onun, “Halife katillerini etrafında bulundurduğu” ithamına uğramasının arkasında yatan sebeplerden olduğu nakledilmektedir. Bk. Apak, “Hz. Ali'nin İlk Dönem Siyasi Hadiselerdeki Rolü”, 134.

6 Bahsi geçen konu hakkında ilgili çalışmalara bk. Sabri Hizmetli, “Tarihî Rivâyetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi”, 149-176; Fidan, *Hz. Osman'ın Öldürülmesi Olayında Sahâbe'nin Tavrı*; Hasan Barlak, *Arap Kabilecilik Anlayışının Hz. Osman Dönemi Siyasi Gelişmelerine Etkisi* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 135-140; Halis Demir, “Mesruiyet Açısından Hz. Osman'ın Öldürülmesinin İncelenmesi”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat*

Niyâr b. İyâz, Hz. Peygamber'in yaşlı sahâbilerinden biridir. Onun kuşatma esnasında Hz. Osman'ın kanını akıtan ilk kişi olduğu rivayet edilmektedir (Belâzûrî, 1996, 4/575; İbn Kuteybe, el-Meârif, 1992, 196; Önal, 2019, 1304, 1312). Bununla beraber Niyâr'ın, Hz. Osman'a hilafetten çekilmesini tavsiye ettiği sırada Mervân b. Hakem'in (öl. 65/685) azatlı kölesi olan Ebû Hafsa el-Yemânî tarafından bir ok ile öldürüldüğü ve muhaliflerin, katili istemesi sonrasında Hz. Osman'ın, "Kimin öldürdüğünü bilmiyorum." cevabını vermesinin, kuşatmayı daha da hararetlendirdiği ifade edilmektedir (Taberî, 1387/1967, 4/380-382; Akay, 2012, 199-200). Niyâr'ı, kuşatma esnasında Kesîr b. es-Salt el-Kindî'nin (Taberî, 1387/1967, 4/380) veya Kubâs el-Kinânî'nin öldürdüğü de nakledilir (Taberî, 1387/1967, 4/390). Olay anında öldürülmesinden dolayı, katl sonrasında onun Hz. Ali ile herhangi bir irtibatından söz edilmesi mümkün değildir.

Amr b. Büdeyl el-Huzâî (öl. 36/657),⁷ Hz. Osman'ın yanına giren kişiler arasında olup Mısır'dan gelmiş Medineli bir sahâbîdir (İbn Şebbe, 1399, 4/1302). Mısır'dan gelen bu gruptan Tüceybî veya Amr b. Büdeyl'den birinin Hz. Osman'a bıçak darbesi indirdiği, bir diğersinin ise kılıç darbesiyle halifeyi öldürdüğü aktarılır (İbn Şebbe, 1399, 4/1307; İbn Asâkir, 1995, 39/407).

Amr b. Büdeyl, rivayete göre Ümeyyeoğullarından kaçarken Muâviye tarafından Hz. Osman'ın katline karıştığı için yakalattırılıp öldürülmüştür. Onun kardeşi Abdullah, Ubeydullah b. Ömer'e mazlum kardeşinin kanını talep ettiğini söylediğinde, Ubeydullah'ın cevabı, "Ben de mazlum halifenin kanını talep ediyorum." şeklinde olmuştur (Temîmî, 1984, 129-130). Bu cevabın, Amr b. Büdeyl'in, halifenin katline iştirakinden dolayı öldürülmesine atıfla verildiği anlaşılmaktadır. Burada dikkat çeken nokta, diyalogun taraflarından birinin Sıffîn'de Muâviye'nin taraftarı olarak öldürülen Ubeydullah b. Ömer olmasıdır (İbn Ebî Şeybe, 2015, 21/524; İbn Kuteybe, 1992, 187). Bu rivayet bize, Muâviye'nin iktidara gelmeden önce de eline geçen bazı fırsatları değerlendirerek Hz. Osman'ın katillerini cezalandırma yoluna gittiğini söyleme imkânı vermektedir. Her ne kadar bazı araştırmacılar Amr b. Büdeyl'in Hz. Osman'ı öldürme hadisesine fiilen katıldığı ve bundan dolayı öldürüldüğü rivayetinin isnadının zayıf olduğunu zikrediyorsa da (Ğabbân, 1419, 503) Amr özelinde nakledilen diğer rivayetler (kardeşi Ubeydullah'ın, Ubeydullah'la arasındaki diyalog) onun bu olaya karıştığını göstermektedir. Bununla birlikte zayıf olduğu iddia edilen rivayet, bu nakiller bütününe içinde sadece bir boşluğu doldurur niteliktedir. Ayrıca onun olaya karışması haricinde farklı bir kurguya imkân sağlayacak rivayet malzemesi de bulunmamaktadır ki bu durum da, aslında onun olaya iştirakine işaret eder. Ayrıca unutmamalıdır ki, hiçbir şekilde öldürülen bu insanların, "iftiraya uğradıkları, haksız yere öldürüldükleri"ne dair bir rivayet de yoktur.

Kinâne b. Bişr b. Attâb et-Tüceybî (öl. 38/659), Amr b. Hazm'ın evinden geçerek Hz. Osman'ı öldürmek kastıyla oraya giden kişilerden bir diğeridir (İbn Şebbe, 1399,

Fakültesi Dergisi 6/11 (2008), 77-119; Akay, *Hz. Osman Dönemi Fitne Olayları ve Temel Sebepleri*, 100-208; Sarıçam, *Emevî Hâşimî İlişkileri*, 237-249; Ali Hatalmış, "İslam Tarihinde İlk Darbe Girişimi ve Hz. Osman'ın Şehit Edilmesi", *Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 37 (2017), 183-208; Muhammed Said Uysal, *Hz. Osman Dönemi Fitne Olaylarının Değerlendirilmesi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 51-70; Şaban Öz, "İktidar Aracı Olarak Kan Talebi Olgusunun Hz. Osman-Hz. Hüseyin Perspektifinde Karşılaştırmalı Bir Analizi", *Çeşitli Yönleriyle Kerbela (Tarih Bilimleri)* 1 (2010), 277-285.

⁷ Bazı kaynaklarda ismi, Ebû Amr b. Büdeyl olarak da geçmektedir. Bk. Belâzûrî, *Ensâbü'l-eshraf*, 5/555.

4/1302; Özkuyumcu, 2012, 41/457). İsmi, Hz. Osman'ın evini yakan grupta da zikredilmektedir (Taberî, 1387/1967, 4/384). Bununla beraber onun halifenin yanına girdikten sonra elindeki uzun okları Hz. Osman'ın kulağının dibine sapladığı ve boğazına geçinceye kadar bastırıldığı, sonra da kılıç darbesiyle Hz. Osman'ı öldürdüğü nakledilir (Hârizmî, 1418, 321; İbn Sa'd, 1421/2001, 3/70; Taberî, 1387/1967 4/393; İbn Asâkir, 1995, 39/417; Azimli, 2018, 169). Bir rivayete göre Kinâne'nin, halifenin alnına demir bir çubukla (İbnü'l-Kelbî, 1998, 18; İbn Şebbe, 1399, 2/1232; Belâzûrî, 1996, 5/574; Mesûdî, 1490, 2/346), bir diğer rivayete göre ise boynuna kılıçla vurduğu ve bu esnada onun, Hz. Osman'ın kanını, "Onlara karşı Allah sana yeter!" ayeti üzerine akıttığı da iddia edilir (Halife b. Hayyât, 2019, 153; Belâzûrî, 1996, 5/573; Taberî, 1387/1967, 4/384). Yine onun, Nâile'nin parmaklarını kesen kişi olduğu da ifade edilmektedir (Taberî, 1387/1967, 2/677).

Kinâne'nin olay mahallinde öldürüldüğüne dair rivayetler olsa da (Belâzûrî, 1996, 5/592) onun hakkında olay sonrasına dair zikredilenler, olay mahallinde öldürüldüğü rivayetlerinin doğru olmadığını göstermektedir. Rivayete göre Kinâne b. Bîşr, Hz. Ali'nin yakınlarından olup Amr b. Âs (öl. 43/664) ve Muâviye b. Hudeyc'e (öl. 52/672)⁸ karşı savaşan Muhammed b. Ebû Bekr'in yanında Hz. Ali'nin talimatıyla mücadele vermiş ve bu savaşta ölmüştür (Belâzûrî, 1996, 5/592; Taberî, 1387/1967, 5/103; Özkuyumcu, 2020, 30/333). Bir diğer rivayete göre Muâviye, Hz. Osman'ın kanını talep etmek için Kinâne'nin yakalanmasını istemiş ve Mısır'da yakalanan Kinâne'yi hapsedirmiştir. Kinâne, buradan kaçmayı başarmış fakat daha sonra Muâviye'nin Filistin valisi tarafından yakalanıp öldürülmüştür (İbn Yûnus, 1421/2000, 1/414; Ziriklî, 2002, 5/234). Kinâne b. Bîşr'in, Hz. Osman'ın katillerinden olduğu bilinmekle beraber Hz. Ali tarafından herhangi bir takibata uğramadığı ve bir yaptırıma tabi tutulmadığı gibi onun tarafından görevlendirildiği de görülmekte; Hz. Ali saflarında bazı vazifeler üstlenip onun adına mücadele verdiği ve bu süreçte Muâviye'nin görevlileri tarafından öldürüldüğü de rivayet edilmektedir.

Amr b. Hâmîk el-Huzâî (öl. 51/672), sahabenin büyüklerinden olup Hz. Osman'ın katline adı karışan kişilerden biridir. Onun, Hz. Osman'ı öldürmek için evine girenlerden biri olduğu ve Hz. Osman can çekişirken onun üstüne atlayıp dokuz yerinden yaraladıktan sonra, "O yaralardan üçünü Allah için, altısını ise kalbimde ona karşı duyduğum kinim için yaptım." ifadelerini kullandığı aktarılmaktadır (İbn Şebbe, 1399, 4/1302; Belâzûrî, 1996, 5/574; Taberî, 1384/1967, 3/379; İbn Asâkir, 1995, 39/417; Nüveyrî, 1423, 19/498; İbn Kesîr, 1995, 6/305; Azimli, 2018, 169; Önal, 2019, 1300-1317). Hatta rivayetlere göre o, daha sonra halifenin başını kesmek istemiş ancak Nâile ve Ümmü Benîn buna engel olmuştur (Nüveyrî, 1423, 19/498).

Amr b. Hâmîk, Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra ölünceye kadar Hz. Ali'nin saflarında yerini almış, sırasıyla Cemel, Sıffin ve Nehrevan savaşlarına da katılmıştır. Hz. Ali'nin önde gelen taraftarlarından olan Hucr b. Adî (öl. 51/671) ile de yakın arkadaş olup ölümü 51/672 yılında Muâviye'nin elinden olmuştur (İbnü'l-Kelbî, 1408/1988, 451; Herevî, ts., 290; İbn Sa'd, 1421/2001, 6/601; Temîmî, 1984, 147; Makdisî, ts., 5/109; İbnü'l-Esîr, 1997, 3/69). Muâviye döneminde, Hz. Osman'ın öldürülmesindeki

⁸ Muâviye b. Hudeyc'in, Hz. Osman'ın katillerinin peşine düşüp onları öldürmeye ant içtiği ve bu uğurda mücadele ettiği şeklinde aktarımlar da mevcuttur. Bk. Taberî, *Târîh*, 3/486; Ebû'l-Hasen Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, nşr. Ömer Abdusselâm Tedmurî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1417/1997), 2/288.

dahlinden dolayı takibata uğramış ve bu dönemde Ziyâd b. Ebîh'ten (öl. 53/673) korktuğu için Musul'da saklanmıştı. Kaçak olarak geçirdiği bu dönemde sığındığı bir mağarada yılan sokmasından dolayı vefat ettiği aktarılır. Daha sonra Muâviye'nin adamları tarafından yeri tespit edilen Amr b. Hâmîk'in ölmüş cesedinin başı kesilerek Ziyâd'a sunulduğu, onun da bu kesik başı Muâviye'ye gönderdiği nakledilmektedir (Belâzûrî, 1996, 5/273; Önkâl, 1991; Önal, 2019, 1302; Akbaş, 2016, 115). Buna ilaveten onun bu takibat sırasında sığındığı mağarada yılan tarafından zehirlenmediği, Muâviye'nin Musul âmilî (yeğeni) Abdurrahman b. Ümmü'l-Hakem (öl. 66/685-686) tarafından yakalandığı ve durumun Muâviye'ye bildirildiği, Muâviye'nin de, "Onun Osman'ı dokuz yerinden bıçakladığı iddia ediliyor, siz de onun yaptığı gibi onu dokuz yerinden bıçaklayın!" şeklinde talimat gönderdiği, Amr'ın da bu uygulamanın birinci veya ikinci darbesinin icrasından sonra öldüğü ve başının Muâviye'ye gönderildiği de rivayet edilir (İbnü'l-Kelbî, 1998, 451; Belâzûrî, 1996, 5/272-273; Nüveyrî, 1423, 20/334). Bunların dışında benzer olmakla birlikte farklı süreçlerin ortaya çıkarıldığı bazı rivayetler de bulunmaktadır. Buna göre, mezkûr takibat sürecinde Amr'ın yakalandıktan sonra Muâviye'ye götürülürken yolda korkudan can verdiği, başının Muâviye'ye götürüldüğü; (Abbas b. Bekkâr, 1403/1983, 52; İbn Sa'd, 1421/2001, 6/101) Muâviye'nin Amr'ın başını Cezîre'de kestiği (İbnü'l-Kelbî, 1998, 451) şeklindeki rivayetlerin hepsi, öldürülme işinin Muâviye'nin talimatı ile yapıldığını ortaya koymaktadır. Hatta Muâviye'nin Dımaşk'ta Amr b. Hâmîk'in karısını hapsedtiği ve kocasının kesik başını ona gönderdiği de zikredilir (Abbas b. Bekkâr, 1403/1983, 52; Ya'kûbî, ts., 201). Bu durum, Hz. Osman'ın katline karışan Amr b. Hâmîk'in, Hz. Ali tarafından herhangi bir cezaya çarptırılmadığını hatta onun saflarında yer alarak mücadele verdiğini göstermekle beraber; ölümünde Muâviye ve adamlarının dahil olduğu hususunu açık bir şekilde gözler önüne sermektedir. Nakillerin tümünde görüldüğü üzere, Amr'ın ölümüne dair zikredilen rivayetlerin muhtevasında farklılıklar vardır. Fakat tamamında ortak olan nokta Amr'ın Hz. Osman'ın katline karışmasından dolayı Muâviye ve adamları tarafından takibata uğraması gerçeğidir. Bu husus Amr'ın ölümüne dair zikredilen rivayetlerin hepsinde doğrudan veya dolaylı olarak Muâviye ve adamlarının dahlinin olduğunu göstermektedir.

Amr b. Hazm (öl. 51-54 (671-674)), Hz. Osman'ın katledilmesinde kilit rol oynayan isimlerden biridir. Hz. Osman, muhaliflerle görüşüp onlara, "Gasp edilen haklarının ödenmesi, valilerin azledilip adil kimselerin göreve getirilmesi ..." hususlarında söz verdiğinde Amr b. Hazm, Zîhuşb'da bulunan Mısırlı muhaliflere halifenin sözünü tutmadığı haberini ulaştırmış ve daha sonra muhaliflerle beraber Medine'ye dönmüştür (Taberî, 1387/1967, 4/370-371; Akay, 2012, 191-192). Amr b. Hazm, Hz. Osman'ın kapı komşusudur. Hz. Osman'ın evine ulaşabilmeleri için muhaliflere kendi evinin kapısını açarak halifenin katline katılmış, insanlar onun evinden Hz. Osman'ın evine geçerek halifeyi öldürmüşlerdir (Taberî, 1387/1967, 4/379; İbn Kuteybe, 1992, 196; Başaran, 1991, 3/84-85; Azimli 2018, 169).

Amr b. Hazm, Muâviye dönemine kadar yaşamış ve Yezid'e (öl. 64/683) biat etmemekle beraber bu biat talebine şiddetle karşı çıkanlardan biri olmuştur (Başaran, 1991, 3/84-85). Muhasaranın öncesinde dolaylı, muhasara esnasında ise doğrudan halifenin öldürmesine katılan Amr b. Hazm'a karşı Hz. Ali'nin herhangi bir yaptırım uygulamadığı anlaşılmaktadır.

Umeyr b. Dâbiî (öl. 75/694 (?)), Hz. Osman'ın öldürülmesi esnasında ona karşı en şiddetli olanlardan biri olduğu belirtilir. Babası Hz. Osman tarafından hapsedilen Umeyr b. Dâbiî'nin halife öldürüldükten sonra yanına girdiği ve onun kemiğini kırıp, "Ölünceye kadar babamı hapsedtin!" dediği aktarılır ki (Belâzûrî, 1996, 5/576; Akarsu, 2001, 246-247; Akay, 2012, 204) bu hadisenin, aynı zamanda halifenin cenaze namazı için musallaya konduğu vakit vuku bulduğu da zikredilir (İbn Kesîr, 1995, 6/312). Haccâc, Kûfe'ye emir olarak atandığında (75/694), Hz. Osman'a karşı tutumundan dolayı Kûfe ehlinden olan Umeyr'in boynunu vurdurmuştur (Belâzûrî, 1996, 5/576; Zehebî, 2003, 5/296). Öldürülme gerekçesinin Hz. Osman'ın öldürüldüğü gün yaptıkları olması, onun da olaya fiilen katıldığını teyit eder niteliktedir.

Amr b. Hazm ve Umeyr b. Dâbiî gibi bazı katillere Muâviye'nin herhangi bir yaptırım uygulamaması, Hz. Osman'ın katillerini cezalandırma meselesini bir süre sonra gündeminden düşürdüğü iddialarını (Azimli, 2018, 56) doğruladığı veya gereken dersin verildiğine kani olduğunu düşündürmektedir. Çünkü zaman ve gelinen aşama artık bu işin peşine düşmenin anlamını kaybettirmiştir. Diğer taraftan zaman aşımı, olayın yeniden gündemde tutulmasını da gerektirmeyecek bir ortama dönüşmüş olmalıdır. Son olarak hükümdarların bazı durumlarda suçluları affetmesi, her zaman için lehlerine olup, halkın sempatisini kazanmalarını da sağlamıştır.

Cebele b. Eyhem, Hz. Osman'ın katlinde dahil olanlar arasında ismi geçen bir diğer kişidir. Onun, Hz. Osman öldürüldükten sonra, "Ben Na'sel'in katiliyim. Ali ise o sırada evindeydi." diyerek üç gün boyunca Medine'de dolaştığı aktarılır (Hârizmî, 1418, 321; İbn Şebbe, 1399, 4/1298; İbn Abdülberri, 1415, 3/161). Akıbetine dair net bilgilere sahip olamasak da duyurusunu yaptığı bu birkaç günlük sürede veya sonrasında Hz. Ali tarafından bir tepki görmediği ve kendisine herhangi bir yaptırım uygulanmadığı ifade edilmektedir (Azimli, 2018, 58).⁹

Sûdân b. Humrân da Amr b. Hazm'ın evinden geçerek Hz. Osman'ı öldürmek için evine girenlerdendi. Onun halifeye mızrağı batırıldığı (İbn Şebbe, 1399, 4/1301, Halife b. Hayyat, 2019, 153)¹⁰ veya mızrak attıktan sonra bir kılıçla vurduğu ve ilk kanı, "onlara karşı Allah size yeter." ayeti üzerine akıttığı veya Kinâne b. Bişr'in kafasına demir bir çubukla vurmasından sonra yere düşen halifeyi öldüren kişi olduğu zikredilir (İbn Sa'd, 1421/2001, 3/70; Harizmî, 1418, 321; Belâzûrî, 1996, 5/574; İbn Asâkîr, 1995, 39/417; İbnü'l-Esir, 1997, 2/288, İbn Kesîr, 1995, 6/303-304). Sûdân'ın Hz. Osman'a saldırısının, Gâfikî'nin halifeye saldırmasından sonra gerçekleştiği de nakledilir (Taberî, 1387/1967, 4/391; İbn Kesîr, 1995, 6/309). Hz. Osman öldürüldükten sonra dışarı çıkıp "Talha b. Ubeydullah nerede? İbn Affân'ı öldürdük!" dediği aktarılır (Taberî, 1387/1967, 4/379). Onun adı Nâile'nin parmaklarını kesen kişi olarak da geçmektedir (Seyf b. Ömer, 1993, 72; Taberî, 1387/1967, 4/379; Kelpetin, 2008, 234). Bu nakiller arasında Sûdân'ın, halifeyi öldürdüğüne dair rivayetin isnadının zayıf olduğu da zikredilmektedir (Ğabbân, 1419, 498).

9 Suriye'de hüküm süren son Gassânî Emiri olan ve Müslüman olup daha sonra irtidat ederek Bizans topraklarında Hristiyan olarak öldüğü aktarılan Cebele b. Eyhem ile Hz. Osman'ın katline katılan Cebele aynı kişi olmasa gerek. Zira son Gassânî emiri olan Cebele'nin h. 21. yılında Hz. Ömer döneminde vefat ettiği zikredilir. Bk. Cevad Ali, *el-Mufasssal fî târihi 'l-Arab kable 'l-İslâm* (Beyrût: Dâru's-Sâkî, 1422/2001), 6/120. Ayrıca bk. Mustafa Fayda, "Cebele b. Eyhem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/184-185.

10 Olay esnasında Sûdân b. Humrân'ın rolüne dair farklı anlatımlar da mevcuttur. Bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 6/303-304.

Gâfikî b. Harb, Mısır'dan gelen asi güruhun lideriydi. Hz. Osman'a demir bir çubukla ilk darbeyi vuran ve halifeyi öldüren kişi olduğu aktarılmakla beraber Hz. Osman'ın önündeki mushafa tekme attığı ve halifenin kanının, önüne düşen bu mushafa aktığı rivayet edilir (Seyf b. Ömer, 1993, 72; Taberî, 1387/1967, 4/391; İbn Asâkir, 1995, 39/439; İbnü'l-Esîr, 1997, 2/254). Hz. Osman, muhasaranın son günlerinde mescide gitmekten alıkonulmuş ve bu dönemde namazı Gâfikî kıldırmıştır (İbn Kesîr, 1995, 6/303-309, 365-366; Demircan, 2006, 17). Ölümünden sonra Hz. Ali'nin halife seçilmesine kadar beş gün boyunca şehirde emirlik yaptığı da zikredilir. Halifeyi son darbe ile öldürenin Kinâne, Sûdân, Rûmân veya Gâfikî'nin olduğu şeklinde farklı nakiller olsa da bunlar arasında genel kabul, Gâfikî olduğu yönündedir (Kelpetin, 2008, 235).

Sûdân ve Gâfikî'nin Hakem olayında Hz. Ali'ye karşı çıkan Haricilerden olduğuna dair zayıf bir nakil de bulunmaktadır.¹¹

Rûmân b. Sûdân, katilde dahli olan bir diğer kişidir. Hz. Osman'a kıvrık bir sopa ile vurduğu (Halife b. Hayyat, 2019, 154; İbn Şebbe, 1399, 4/1308) veya halifeyi öldüren kişi olduğu da aktarılmaktadır (Hârezmî, 1418, 321). Hz. Osman'ın katlindeki rolüne dair bilgi bulabildiğimiz Rûmân'ın, akibeti ve Hz. Ali ile olan münasebetine dair bir malumata rastlayamadık. Onun olaya iştirak etmekle beraber halifeyi öldüren kişi olduğuna dair rivayetin isnadının zayıf olduğu da zikredilmektedir (Ğabbân, 1419, 487).¹²

3. Olayda İsmi Geçen Diğer Kişiler

Burada Hz. Osman'ın katline doğrudan katıldığı kesin olmamakla beraber olayda ismi geçenlerin durumları ve akibetleri hakkında da bilgi vermeye çalışacağız.

Muâviye, Hz. Osman'ın şehadetindeki suçlarından dolayı Muhammed b. Ebû Huzeyfe (öl. 36/657), Küreyb b. Ebrehe (öl. 78/697) ve Rıdvan Biati'ne katılmış olan Abdurrahman b. Udeys'i (öl. 36/636-637), hapsedmişti. Üçünün de halifenin katline fiilen iştirakleri kesin olmamakla beraber öldürme hadisesinde isimleri geçmektedir. Muhammed b. Ebû Huzeyfe hapisten kaçmayı başarmış fakat Muâviye ve adamları tarafından yakalanıp öldürülmüştür (Zirikli, 2002, 5/234; Önal, 2019, 1305, 1308-1309). Hz. Osman'ın muhasarası ve şehadetinde ismi geçen diğer kişi olan Mısır'da yaşamış sahâbî Abdurrahman b. Udeys de hapisten kaçmayı başarmış fakat Muâviye tarafından Lübnan dağlarında yakalatılarak olaydaki dahlinden dolayı öldürülmüştür (Zehebî, 2003, 3/531; Yüksel, 2022, 269).

Hukeym b. Cebele b. Abdî (öl. 36/656), Cehcâh b. Kays el-Gıfârî (öl. 36/657) (Rıdvan Biati'ne katılanlardandır), Ammar b. Yâsir (öl. 37/657), Rifâa b. Râfi' (öl. 42/662), Ebu'l-Hasen el-Ma'zinî, Mâlik b. Eşter (öl. 37/657), Adî b. Hâtim (öl. 67/686), Râfi b. Mâlik, Haccâc b. Guzeyye, Âmir b. Bukeyr (Belâzûrî, 1996, 5/549),¹³ Kümeyl b. Ziyâd (öl. 82/701), (Öz, 2002, 26/550) gibi isimlerin de olaya katıldıkları

11 Sûdân b. Humrân'ın, Haricilerden olduğuna dair aktarım için bk. el-Marefa, "Sûdân b. Humrân" ve Gâfikî b. Harb için bk. el-Marefa, "Gâfikî b. Harb". Sûdân'ın, her ne kadar olay esnasında Hz. Osman'ın kölesi tarafından öldürüldüğü zikredilse de, olayın hemen akabinde ve sonrasında onun hakkındaki anlatılar, bu naklin tercihinin zayıflatmaktadır. İlgili rivayet için bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 6/309.

12 Bk. Ğabbân, *Fitnetü Maktelü Osman*, 487.

13 Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Önal, "Hz. Osman'ın Şehadetinden Sorumlu Tutulan Sahabiler ve Bu Olaydan Sonra Akibetleri", 1300-1317.

zikredilir. Bu kişilerin, muhasara olayına karıştıkları zikredilmektedir. Fakat öldürme olayında fiili müdahalede bulduklarına dair bir kesinlik yoktur.

Muhammed b. Ebû Bekir'in, Hz. Osman'ı öldürmek için yanına girdiği ve halifenin şah damarına bıçakla vurduğu (Halife b. Hayyat, 2019, 153) hatta halifenin göğsünün üzerine sıçrayıp elindeki hançerle onun kafasına vurup öldürdüğüne dair rivayetlerin yanında (İbn Kesîr, 1995, 6/304) Hz. Osman'la konuştuktan sonra öldürmekten vazgeçtiği hatta öldürmek isteyenlere engel olmaya çalıştığı şeklindeki nakilleri de görmekteyiz (İbn Kesîr, 1995, 6/302-304; Apak, 2005, 30/516; Tekin, 2022, 108-110). Fakat Nâile tarafından Hz. Osman'ı öldürenler arasında ismi zikredilmesi dikkat çekicidir. Nitekim onun ölümü, Hz. Osman'ın katillerini öldürmeye and içmiş olan Muâviye'nin emri altındaki Muâviye b. Hudeyc'in elinden olmuştur (Şenyayla, ts. 793). Muâviye b. Hudeyc bu haberi Medine'ye ulaştırdığında Hz. Osman'ın ailesinden kadın-erkek toplanıp bu habere sevinmişlerdir. Hatta Ümmü Habibe'nin (öl. 44/664) bir koç kesip etini kavurup Hz. Âişe'ye, "Kardeşin böyle kavrulmuş!" diyerek gönderdiği de nakledilmiştir. Nâile ise intikamını aldığı için Muâviye b. Hudeyc'e teşekkür ederek ayaklarına kapanmıştır (Kindî, 1424/2003, 26; Şenyayla, ts., 793).

4. Tartışma ve Değerlendirme

Kaynaklarda Hz. Osman'ın öldürülmesi olayında halifeye kimin, hangi darbeyi, neyle vurduğu, ilk kanı kimin akıttığı, Nâile'nin parmaklarını kimin kestiği ve halifeye öldürücü darbeyi kimin vurduğu gibi hususlarda ihtilaflar vardır. Fakat olaya katıldığı nakledilen isimlerin hemen hemen tamamı üzerinde ittifak vardır. Hadisenin seyriyle ilgili rivayetlerde ortaya çıkan ihtilafın, olay esnasındaki kargaşadan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. İsimlerin ortak şekilde zikrediliyor olması ise katle iştirak eden şahıslarda kısmen bir ihtilafın olmadığını; bu durumun da, aslında bir diğer yönüyle halifenin öldürülmesinde dahil olanların belli olduğunu göstermektedir.

Hz. Osman'ın vefatından sonra halife olan Hz. Ali'nin, Osman'ın öldürülmesi olayına karışan bu kişileri herhangi bir şekilde cezalandırmadığı, hatta bazılarının onun saflarında Muâviye'ye karşı mücadele verdiği görülmektedir. Dolayısıyla bu nakiller, Hz. Ali'nin Hz. Osman'ın katillerini çeşitli sebeplerden dolayı tespit edemediği ve bundan dolayı cezalandıramayıp meseleyi tehir ettiği iddialarını boşa çıkarmaktadır. Hatta katillerden bazılarının öldürme olayına karıştıklarından dolayı Muâviye tarafından hapsedildiği veya öldürüldüğü; bazılarının ise Haccâc tarafından boynunun vurulduğu düşünüldüğünde katillerin belli olduğu, fakat Hz. Ali'nin bu kişilere çeşitli sebeplerden ötürü de olsa herhangi bir yaptırım uygulamadığı anlaşılmaktadır. Bu durum ise Muâviye'nin Hz. Ali'nin katilleri himaye ettiği ve cezalandırma girişiminde bulunmadığına dair suçlamalarının (Minkârî, 1382, 189; Azimli, 2018, 62; Apak, 2005, 138) çok da yersiz olmadığını göstermektedir.

Muâviye'nin katilleri cezalandırması ise, başlatmış olduğu hareketi nihayete erdirmek için çıkışının temeline aldığı, "mazlum halifenin kan talebi" sloganını yerine getirmek içindir. Onun bu yaklaşımıyla siyasi davrandığı söylenebilir. Nitekim Muâviye'nin, katiller teslim edilse dahi razı olmayacağını ve yeni halifenin şûra ile seçilmesinin gerektiğini söyleyerek tavrını sürdürmesi (Apak, 2005, 138) de bu görüşü desteklemektedir. Muâviye'nin kan talebi ve katilleri cezalandırmasının, Hz. Osman'ın katli esnasında yardım etmedeki gevşekliğinde veya destek göndermedeki isteksizliğinde (Azimli, 2020, 263) gösterdiği siyasi tutumunun bir parçası olduğunu

düşünmekteyiz. Ebû Tufeyl (öl. 100/718-719) ile Muâviye arasında geçen diyalogdan bir kesit de bu durumu destekler niteliktedir. “Ebû Tufeyl’in ‘Ey Müminlerin Emiri! Şam ehli seninle birlikteyken sen neden Halife’ye yardım etmedin?’ sorusuna Muâviye’nin, ‘Benim, Osman’ın kanını talep etmem ona yardım değil mi?’ şeklinde cevap vermesi üzerine Ebû Tufeyl: Sen ve Osman, şairin, ‘Ben hayatta iken gerekli yardımı yapmadın. Öldükten sonra da benim için yas tutuyorsun.’ dediği gibisiniz.” (Belâzûrî, 1996, 5/92; Azimli, 2020, 264). Benzer diğer bir diyalog da Muâviye’nin katilleri cezalandırmadaki tutumunun arka planını açıklar niteliktedir: Amr b. ‘Âs’ın, “Ey Müminlerin Emiri! Sen korkak mısın yoksa cesur mu?” sorusuna, Muâviye, “Cesurum, fırsat bana imkân sunduğu zaman; korkağın tekiyim, fırsatım olmadığı zaman.” şeklinde cevap vermiştir (İbn Abdırabbih, 2021, 1/108). Bu bağlamda Muâviye’nin, kendini güçlendirmesine yarayacak bir fırsat olarak gördüğü için Hz. Ali’yi katilleri etrafında bulundurmakla suçladığı görüşüne (Apak, 2005, 134, 138) katılmaktayız. Katillerden bazılarını öldürülmesinin de bu fırsatı değerlendirme çabasının bir parçası olduğu düşüncesindeyiz. Çünkü bir müddet sonra istediğini elde etmiş ve katillerin peşini bırakmıştır. Bu bağlamda hem Hz. Ali ve hem de Muâviye tarafından yapılanların, her iki tarafın da siyasi ortama uygun ve olanları lehlerine çevirecek davranışlar olduğunu da söyleyebiliriz.

Çalışmamızda dikkat çekmek istediğimiz bir diğer husus, Hz. Ali ile Muâviye’nin katillere karşı tutumlarındaki farklılıktır. Biz bu durumun, kolayca Hz. Ali’nin menfaati uğruna katillere ses çıkarmadığı, Muâviye’nin ise mazlum halifenin kanını talep peşine düştüğü şeklinde yorumlanamayacak kadar karmaşık bir mesele olduğu kanaatindeyiz. Zira Hz. Ali’nin, Osman’ın katillerini cezalandırması, ona biat eden grup üzerindeki konumunu sarsacak ve otoritesini zayıflatılacakken; Muâviye’nin katilleri cezalandırma peşinde koşması ise kendi iktidarını güçlendirip onu hilafete yaklaştıracaktır. Bu noktada Hz. Ali’nin, Cemel Ashabı ve Şam Ehli’ni kazanmak düşüncesiyle, bildiği katilleri derhal cezalandırmak yerine, ona biat eden grubun ekseriyetini kaybetmemek için konumunu güçlendirene kadar katilleri cezalandırmamayı tercih ettiğini söylemenin mümkün olduğu kanaatindeyiz (Azimli, 2018, 61). Fakat Hz. Ali’nin bu tercihinin, katilleri haklı bulduğu için onlarla iyi ilişkiler kurduğu, iktidar olmak için onlarla görüştüğü, onlara görevler verdiği düşüncesiyle de (Azimli, 2018, 62), temellendirilemeyeceği kanaatindeyiz. Bu noktada, Hz. Ali’nin siyasî ve ahlaki gerekçelerle katilleri cezalandırma ve saf dışı etme meselesini ertelediği görüşündeyiz. Zira Hz. Ali hangi yolu tercih ederse etsin mevcut konumu sarsılacak, iktidarı zayıflayacak ve toplum kaosa sürüklenecekti. Bundan dolayı Hz. Ali’nin tutumunun, bir şekilde geldiği hilafette, konumunu her halükârda sarsacak iki durumdan birinin mecburi tercihi olarak görülmesi gerektiği düşüncesindeyiz. Nitekim Muâviye’nin, Hz. Ali’nin katillerin cezalandırması halinde dahi tutumunu değiştirmeyeceğini ifade ettiği bir ortamda, Cemel Ashabı’nın, katillerin cezalandırılmasını öne sürerek farklı hesapların peşine düştüğü de göz önünde tutulursa, Hz. Ali’nin katilleri cezalandırmasının, kendisine muhalif iki grubun dışında, ona biat edenler arasından yeni bir muhalif grup eklemekten öte bir sonuç vermeyeceğini düşündüğü kanaatindeyiz.

İlgili bağlamda göz ardı edilmemesi gereken bir diğer husus da, Hz. Ali’nin, “etrafındaki insanları öldürdüğü” şeklinde bir şayianın yayılmasını engelleme çabası olmalıdır. Bu yaklaşımı, Hakem Olayı öncesi ve sonrasında kendisine itiraz/

isyan eden taraftarlarına karşı sergilediği tutumdan da bilmekteyiz. Siyasî ve askerî bir hata da olsa bunu, ezeli rakibi olan Muâviye'nin eline bir koz vermemek için yapmış olması muhtemeldir. Çünkü zaten mevcut kargaşa ortamının, insanların henüz taraftarlarını belirleme aşamasında olduğu bir duruma evrildiği düşünülürse, taraftar kaybetmek gibi bir durumun, siyasî bir hata olarak görüleceği açıktır. Ayrıca ahlakî ve dürüstlüğünün acele karar vermeyi engellemesi de Hz. Ali'nin cezalandırma işini ağırdan almasına sebep olduğu, ancak daha sonra aniden vuku bulan vefatının, ortadaki problemlerin halledilmesini engellediği de düşünülebilir.

Sonuç

İslam tarihinde, ne zaman Hz. Ali ve çocukları konuşulsa, Şii rivayet ve müdahalelerinden kendimizi kurtaramadığımız görülmektedir. Çünkü ilk dönemlerden itibaren Şia'nın, her olay ve durumu Hz. Ali ve çocukları lehine yorumlamaları, onlarla ilgili neredeyse tüm konularda, tarihi belgelerin/ rivayetlerin çeşitlenmesine sebep olmuştur. Bunun da zaman zaman "hakikat ayrıntıda gizlidir" ilkesinin, duruma göre "şeytan ayrıntıda gizlidir" ilkesine dönüşmesine sebep olduğu söylenebilir. Yine süreç içerisinde olayların akışına uygun biçimde yapılmış çok sayıda yorum, olayın bir parçasını imiş gibi geldiği için, sonraki dönemlerde olayların aydınlatılmasını zorlaştırmaktadır. Hatta aynı konu ile ilgili rivayetler birbirine zıt veya birbirlerinden çok farklı görünüyorsa da bazen bu farklılıkların, bir çelişkidenden ziyade olayın çeşitli açılardan çekilmiş fotoğraflarını gösterdiği de düşünülmelidir. Yine İslam tarihinin ilk döneminde yani Raşid Halifeler döneminde cereyan eden olaylarla ilgili tüm rivayetler, dinsel, sosyal, siyasal ve kültürel birçok olaya temel sayıldığı için de konu hakkında konuşmayı güçleştirmektedir. Teknik ve yöntem açısından meselenin aydınlatılmasıyla ilgili zorlukların tüm bu sebeplerden kaynaklandığı göz ardı edilmemelidir. Burada dini bir olay değil tarihi bir olay ele alınmakta ve bir takım belgeler kullanılmaktadır. Bu belgeler çapraz okuma ve delillerle ele alınmaktadır ki tarihçinin yapacağı da budur. Nitekim yukarıda da tespit ettiğimiz gibi, olayda dahlî kesin olan isimlerin olaydaki rolleri ve Muaviye tarafından Hz. Osman'ın katilindeki rollerinden dolayı öldürüldüğü hususu, her yönden kemaliyle aydınlatılamazsa ve ele aldığımız isimlerin olaya katıldıkları hakkındaki rivayetlerin bazıları zayıf da olsa kurguyu tamamladıkları için makul ve sahih kabul edilmesi mümkün olmaktadır.

Meselenin her yönden siyasî olduğu ve stratejik davranmayı gerektirdiği açıktır. Hz. Ali mevcut konumunu korumak ve güçlendirmek; Muaviye ise iktidarı ele geçirip konumunu yükseltmek peşindedirler. Bu yüzden Hz. Ali'nin dikkatli adımlar atmış olmasının, kabileciliğin ve sonraki dönemlerde gelişen mezhepçiliğin yaygın olduğu çevrelerde çeşitli biçimlerde şekil alacağı anlaşılan bir durumdur. Ancak daha sonra Muaviye'nin iktidarı ele geçirmesi, olayların kendi lehine yorumlanmasına yarayacak biçimlere dönüşmesine sebebiyet vermiş olması da ihtimal dahilindedir. Muaviye'nin muhalefette olmak avantajını kullanmak suretiyle Hz. Aliye karşı öne sürdüğü en önemli ve hatta tek koz, "katillerin cezalandırılması" olduğundan Muaviye katilleri cezalandırarak söylem ve eylem birliğini ortaya koymuş ve bu durum iktidara gidiş sürecinde onu güçlendirmiştir. Diğer yandan Osman'ı öldüren kitle, Muaviye'nin karşısında idi ve Muaviye, cezalandıran konumda olduğu için tavırdan ziyade takdir makamında durmaktadır. Hz. Ali ise, "hedefe giden yoldaki her şeyi mubah saymamak" gibi bir prensibi olduğu ve siyaset ahlakını önemseydiği için bir anlamda

dezavantajlı konuma düşmüş durumundadır. Ayrıca iktidarda olmanın getirdiği görev suuru da onun her yola başvurmasını engellemektedir.

Siyasetin kendine göre kurallarının olduğu ve insanları, buna uymaya zorlayan bir bünye taşıdığı göz önüne alınınca, bunun içerdiği zaafların, gerek Hz. Ali’de ve gerekse Muâviye’de görülmesi ve izlenmesinin mümkün olduğu her zaman düşünülmelidir. Sonuç olarak Muâviye’nin katillere karşı yaklaşımının tamamen siyasî arka plana ve hedeflere dayanan bir tercih; Hz. Ali’nin yaklaşımının ise zarurete binaen ortaya konmuş ahlaki ve siyasî arka plana ve hedeflere dayanan mecburi bir tutum olarak açıklanması gerektiği kanaatindeyiz.

Kaynaklar/References

- Abbâs b. Bekkâr ed-Dabbî. *Ahbâru'l-vâfidât mine'n-nisâ 'alâ Mu'âviye b. Ebî Süfyan*. nşr. Sükeyne eş-Şehâbî. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1403/1983.
- Akarsu, Murat. *H. Osman ve Hilâfeti*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Akay, Nejdî. *H. Osman Dönemi Fitne Olayları ve Temel Sebepleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Akbaş, Mehmet. “Ölü Bedenlere Kasdetme Girişimi Olarak İslâm Tarihinde İlk Baş Kesme Hadisesinin Ortaya Çıkışı ve Emevîler Döneminde Başları Kesilenler”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21/36, 112-127, 2016.
- Akkoyunlu, Adil. *Hazreti Ali*. İstanbul: Çıra Yayınları, 2016.
- Apak, Adem. “Hz. Ali’nin İlk Dönem Siyasi Hadiselerdeki Rolü”. *Marife*, 1, 121-143, 2005.
- Apak, Adem. “Hz. Ali’nin Siyasi Kişiliği”. *Hayatı Kişiliği ve Düşünceleriyle Hz. Ali Sempozyumu, 08-10 Ekim 2004*. haz. M. Selim Arık. 29-50. Bursa: y.y., 2005.
- Apak, Adem. “Muhammed b. Ebû Bekir es-Siddîk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/516, 2005.
- Azimli, Mehmet. “Hz. Osman’ın Muhasarası”. *H. Osman Sempozyumu*. ed. Ali Aksu. 243-264. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2020.
- Azimli, Mehmet. *Dört Halifeyi Farklı Okumak-3 Hz. Osman*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 5. Basım, 2018.
- Azimli, Mehmet. *Dört Halifeyi Farklı Okumak-4 Hz. Ali*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 5. Basım, 2018.
- Barlak, Hasan. *Arap Kabilecilik Anlayışının Hz. Osman Dönemi Siyasi Gelişmelerine Etkisi*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Başaran, Selman. “Amr b. Hazm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/84-85, 1991.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Cabir b. Davud. *Ensâbü'l-eşraf*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.
- Bıyıklı, Murat. *Hazreti Ali’nin Devlet İdaresi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Cevâd Ali. *el-Mufasssal fi târihi'l-Arab kable'l-İslâm*. Beyrut: Dâru’s-Sâkî, 2001.
- Demir, Halis. “Meşruiyet Açısından Hz. Osman’ın Öldürülmesinin İncelenmesi”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/11, 77-119, 2008.
- Demircan, Adnan. “Üçüncü Halife Osman’a Yöneltilen Bazı Eleştirilere Bâküllânî’nin Cevapları”. *İstem* 8, 9-20, 2006.
- Demircan, Adnan. *Râşid Halifeler*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2018.
- Deveci, Ramazan. *H. Ali*. İstanbul: Çıra Yayınları, 2020.
- Ebu'l-Hasen en-Nedvî. *H. Ali el-Murtaza*. çev. Yusuf Karaca. İstanbul: Risale Yayınları, 2017.
- Fayda, Mustafa. “Cebele b. Eyhem”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/184-185, 1993.

- Fidan, Celal. *Hz. Osman'ın Öldürülmesi Olayında Sahâbe'nin Tavrı*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Ğabbân, Muhammed b. Abdullah. *Fitnetü Maktelü Osmân*. Riyad: Mektebetü'l-'Abîke, 1419.
- Halife b. Hayyât. *Târîh*. çev. Ömer Sabuncu-Mahmut Sabuncu. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Hârizmî, Muhammed b. İshâk. *İseratü't-terğîb ve't-teşvîk ilâ'l-mesâcidi's-selâse ve'l-beyti'l-'atik*. Mekke: Mektebetu Nizâr Mustafâ el-Bâz, 1418.
- Hatalmış, Ali. "İslâm Tarihinde İlk Darbe Girişimi ve Hz. Osman'ın Şehit Edilmesi". *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 37, 183-208, 2017.
- Herevî, Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm. *Tehzîbu Kitâbi Cemheretu'n-Neseb*. by.: yy., ts.
- Hizmetli, Sabri. "Tarihî Rivâyetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27, 149-176, 1985.
- İbn Abdülberr, Ebu Yusuf Abdullah b. Muhammed. *el-İsti'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*. nşr. Ali Muhammed Mu'avvid. by.: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1415.
- İbn Abdîrabbih. *el-İkdü'l-ferid*. çev. Musa Kazım Yılmaz. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kasım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî. *Târîhu Dımaşk*. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1995.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr. *el-Musannef*. nşr. Sa'd b. Nâsır eş-Şetrî. Riyad: Dâru'l-Kunûzî, 2015.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İmâdüddin Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. çev. Mehmet Keskin. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995.
- İbn Kuteybe ed-Dineverî, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *el-İmâme ve's-siyase*. çev. Cemalettin Saylık. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- İbn Kuteybe ed-Dineverî, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *el-Meârif*. thk. Servet Ukkâşe. Kahire: Heyetü'l-Mısıriyye, 2. Basım, 1992.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullâh Muhammed. *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. nşr. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 2001.
- İbn Şebbe, Amr b. Şebbe b. Ubeyde. *Târîhu'l-Medîne*. thk. Fehim Muhammed Şeltût. Cidde: y.y., 1399.
- İbn Yûnus, Ebu Sa'îd Abdurrahman b. Ahmed. *Târîhu İbn Yûnus*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2000.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen Alî b. Ebî'l-Kerem Muhammed el-Cezerî. *el-Kâmil fî't-târîh*, nşr. Ömer Abdusselâm Tedmurî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1997.
- İbnü'l-Kelbî, Ebu'l-Münzir Hişâm b. Muhammed. *Mesâlibu'l-Arab*. nşr. Necah et-Tâî. Beyrut: y.y., 1998.
- İbnü'l-Kelbî, Ebu'l-Münzir Hişâm b. Muhammed. *Nesebu Me'ad ve'l-Yemeni'l-kebir*. nşr. Nâcî Hasan. Kahire: Mektebetu'n-Nahda, 1988.
- Kelpetin, Mahmut. *Seyf b. Ömer ve Tarihciliği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Kelpetin, Mahmut. "A Different Approach to Battle of Camel: The Example of Linda D. Lau". *IRS: Journal of Intercultural and Religious Studies*, 1, 29-42, 2011.
- Kılıç, Ünal. "Hz. Osman'ın Öldürülmesi Sürecinde Hz. Ali". *Hz. Ali Sempozyumu*. ed. Ali Aksu. 97-114. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas 2020.
- Kindî, Ebu Ömer Muhammed b. Yusuf. *Kitâbü'l-vulât ve kitâbü'l-kudât*. thk. Muhammed Hasen İsmail-Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003.
- Makdisî, Mutahhir b. Tâhir, *el-Bed' ve't-târîh*. Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye. by.: Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, ts.
- Marefa, "Gâfiki b. Harb" https://www.marefa.org/%D8%A7%D9%84%D8%BA%D8%A7%D9%81%D9%82%D9%8A_%D8%A8%D9%86_%D8%AD%D8%B1%D8%A8. (Erişim 10 Kasım 2021)
- Marefa, "Sûdân b. Humrân" https://www.marefa.org/%D8%B3%D9%88%D8%AF%D8%A7%D9%86_%D8%A8%D9%86_%D8%AD%D9%85%D8%B1%D8%A7%D9%86. (Erişim 10 Kasım 2021)
- Meclisî, Muhammed Bâkır. *Bihâru'l-envâr*. Beyrut: Müessesetü'l-Vefâ, 1983.

- Mesûdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Ali. *Murûcu'z-zehab ve me'âdinu'l-cevher*. nşr, Es'ad Dâğır. Kum: Dâru'l-Hicre, 1490.
- Minkârî, Nasr b. Muzâhim. *Vak'atu Sıffîn*. nşr. Abdüsselam Muhammed Harun. Kahire: el-Müessesetü'l Arabiyyetü'l-Hadise, 1382.
- Nüveyrî, Şihâbüddin Ahmed b. Abdilvehhab. *Nihâyetü'l-ereb fi funûnü'l-edeb*. Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiku'l-Kavmiyye, 1423.
- Önal, Ramazan. "Hz. Osman'ın Şehadetinden Sorumlu Tutulan Sahabiler ve Bu Olaydan Sonra Akıbetleri". *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 11/3, 2019, 1300-1317.
- Önkal, Ahmet. "Amr b. Hâmık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/84. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Öz, Şaban. "İktidar Aracı Olarak Kan Talebi Olgusunun Hz. Osman-Hz. Hüseyin Perspektifinde Karşılaştırmalı Bir Analizi". *Çeşitli Yönleriyle Kerbela (Tarih Bilimleri)*, 1, 277-294, 2010.
- Öz, Mustafa. "Kümeyl b. Ziyâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/550, 2002.
- Özkuyumcu, Nadir. "Muâviye b. Hudeye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/333, 2020.
- Özkuyumcu, Nadir. "Tüçib (Benî Tüçib)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/457, 2012.
- Sarıçam, İbrahim. *Emevî Hâşimî İlişkileri -İslâm Öncesinden Abbâsîlere Kadar-*. Ankara: TDV Yayınları, 2015.
- Savaş, Rıza. "Nâile bint el-Ferâfisa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/314-315, 2006.
- Seyf b. Ömer. *el-Fitne ve'l-Vak'atül-Cemel*. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1993.
- Şenyayla, Gencal. "Hz. Osman İle Evliliği Bağlamında Nâile Bint el-Ferâfisa'nın Hayatı". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (ts.), 774-801.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*. Beyrut: Dâru't-Türâs, 1967.
- Tekin, Feridun. "Hz. Osman'ın Şehit Edilmesinde Muhammed b. Ebû Bekir'in Rolü". *İlk Dönem Olaylarının Müslümanların Tarihine Yansımaları*. ed. Ömer Cide, Abdurrahman Şensöz. 91-114. Ankara: İlahiyât, 2022.
- Temîmî, Ebû'l-'Arab Muhammed el-İfrikî. *el-Mihen*. Riyad: Dâru'l-Ulum, 1984.
- Topaloğlu, Fatih. *Hz. Ali'nin Hz. Osman Devri Siyasi Olaylarına Yönelik Tutumu*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Uysal, Muhammed Said. *Hz. Osman Dönemi Fitne Olaylarının Değerlendirilmesi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Ya'kûbî, İbn Vazîh Ahmed b. İshak b. Ca'fer. *Târîh*. b.y.: y.y., ts.
- Yağmurlu, Mustafa. *Hz. Ali*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2018.
- Yiğit, İsmail. "Hz. Osman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/438-443, 2007.
- Yüksel, Mücahit. "Abdurrahman b. 'Udeys'in Hz. Osman'ın Katledilmesindeki Rolüne Dâir Rivâyetlerin Tahlili". *Dergiabant: Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/12, 266-281, 2022.
- Zehebî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân b. Kâymâz. *Târîhu'l-İslâm*. b.y.: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2003.
- Zirikli, Hayruddîn Mahmûd b. Muhammed b. Ali. *Alâm*. b.y.: Dâru'l-İlim, 5. Basım, 2002.